

Temaledare: Demokrati

Det här numret av Socialmedicinsk tidskrift har temat Demokrati, vilket kan vara det bredaste tema som något temanummer haft i tidskriftens långa historia. Nästan allt som går att säga om sociala frågor, folkhälsofrågor, och civilsamhället kan ges en direkt eller indirekt koppling till frågor om demokrati. När ursprunget till begreppet demokrati formades i det antika Grekland fanns nog dessa frågor alls inte med i förståelsen av det men som tema har demokratin vidgats betydligt under årtusendena. Under samma period har också den normativa innebörden av demokrati skiftat, under mycket lång tid hade ordet främst en negativ innebörd. Demokrati, eller folkstyre, var länge synonymt med kaos, oreda och handlingsförlamning, framför allt utifrån kritiska omdömen om den atenska demokratin. Filosofer som Platon, och Aristoteles värderade de atenska medborgarnas kunskap och förmåga att regera mycket lågt, även om de var för sig drog något olika slutsatser av det. De hade dock gemensamt att de, enkelt uttryckt, menade att när alla bestämmer är det ingen som bestämmer, vilket ger makten till den som vet att ta och utnyttja den. Den normativa laddningen i ordet demokrati har sedan dess svängt 180 grader, idag är demokrati i stället snarast ett samlingsbegrepp för allt som är gott och riktigt i vårt samhälle. Den moderna demokratin har ibland beskrivits som en slags sekulär religion, något att tro på och enas kring i samhällen där människor har olika religionstillhörighet eller ingen alls.

Ett begrepp som vidgas för mycket riskerar förstås att helt förlora sin innebörd. Det kan därför vara relevant att ibland påminna sig om att demokrati ändå i första hand är ett styrelseskick. Det demokratiska styrelseskicket beskrivs i den svenska Regeringsformen, som inleds med de bekanta orden ”All offentlig makt i Sverige utgår från folket”. Denna formulering specificerar alltså att folkstyret rör den offentliga sfären i samhället, den privata sfären omfattas inte av denna definition av demokrati som styrelseskick. Sverige är dock – i likhet med samtliga moderna demokratier – en liberal demokrati, vilket betyder att demokratin inte bara eftersträvar folkstyre utan också grundläggande medborgerliga rättigheter för samhällets individer. Det enklaste sättet att beskriva den liberala demokratin är att i den har folkmajoriteten makten, medan minoriteten har grundläggande rättigheter som skyddar den från majoritetens maktutövning.

Just sammankopplingen mellan folkstyre och medborgerliga rättigheter är nog den viktigaste orsaken till att demokratin har breddats till den förståelse vi har av begreppet idag. Kopplingen är inte ny, den går åtminstone tillbaka till Jean-Jacques Rousseau och hans beskrivning av folkviljan i boken *Om samhällsfördraget* från 1762. Han utgår från tanken på ett naturtillstånd i vilket folkets vilja kommer till

uttryck, ett tillstånd som förvrängts av den tidens ordning där makten utgick från gud och utövades av en monark. I hans och andra upplysningsfilosofers beskrivning har varje människa okränkbara rättigheter av naturen, rättigheter som ger dem mandat att delta i folkstyret. Det slutgiltiga giftermålet mellan tankarna om folkstyre och grundläggande mänskliga rättigheter sker dock först kring mitten av 1900-talet, där de tydligaste milstolparna är etablerandet av Förenta nationernas stadga (1945) och FNs allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (1948). Det är sedan detta giftermål som det går att förstå demokrati som inte bara ett styrelseskick utan som en uppsättning värderingar.

Grundandet av FN var en del i etablerandet av en rättighetsbaserad liberal världsordning genom vilken demokratiska värderingar spreds över världen. Det i grunden liberala tankegodset om grundläggande mänskliga rättigheter mötte filosofier och trossystem från hela världen och de demokratiska värderingarna utvecklades och breddades ytterligare genom denna process av internationalisering. Den australiska professorn i politisk teori John Keane har, i fri översättning, beskrivit det som att "när världen blev demokratisk blev demokratin värdefull" (Keane, 2009, s.686). I en annan träffande formulering har han sagt att utvecklingen från 1945 innebar en "demokratisering av demokratin", genom vilken alla får delta i att definiera vad demokrati är för något (Keane, 2009, s.687). Detta är en del av demokratins styrka enligt Keane (2009, s.709), en stark demokrati kräver att alla vi som lever i den formar en "demokrati inom oss själva", utifrån demokratiska principer och ideal förankrade i vår egen vardag. Det är där vi befinner oss än idag, i en situation där innebörden av demokrati kan ges av var och en, utifrån var och ens förutsättningar.

Bidragen till detta temanummer är en utmärkt illustration av samtidens eklektiska förståelse av demokrati. Artiklarna rör sig i ett spektrum av demokratifrågor, från de som har att göra med yttrandefrihet och föreningsfrihet, till de som rör frågor om individuella förmågor och jämlika förutsättningar att förverkliga sociala och politiska rättigheter. I numrets *första* artikel tar sig Sara Fransson och Linnea Lundgren an frågan om det krympande demokratiska utrymmet för trossamfund i Sverige. Med hjälp av en undersökning av Svenska kyrkan, frikyrkliga församlingar, och muslimska församlingar kan de visa att dessa i olika utsträckning väljer att avstå från aktiviteter på grund av hot och kränkningar. Särskilt vanligt är det att samfunden avstår från digitala aktiviteter, och de muslimska församlingarna är mer utsatta än de andra. Genom att kombinera enkätmaterial med kvalitativa data från fokusgruppsintervjuer kan Fransson och Lundgren också visa att alla typer av församlingar utvecklar olika typer av subtila anpassningar av verksamheten på grund av hoten. De kan med andra ord identifiera ett högst konkret hot mot religiösa organisationers demokratiska rätt att fritt organisera sig och praktisera sin tro.

Numrets *andra* artikel berör ett ämne som liknar det i den första, även i denna artikel identifieras hot mot förenings och yttrandefriheten i Sverige. Anna Ardin beskriver negativ etikettering av civilsamhällesorganisationer och de negativa konsekvenser sådan kan få för den svenska demokratin. Med hjälp av resultat från en enkätundersökning som omfattar 156 svenska civilsamhällesorganisationer kan hon visa att när organisationer stämplas som exempelvis extremistiska eller odemokratiska så kan det leda till själv censur och begränsningar av deras verksamhet. Etiketteringen börjar ofta i sociala medier men de kan synbart enkelt leta sig in formella sammanhang där de kan få påtagliga konsekvenser för organisationerna. Precis som i Fransson och Lundgrens artikel visar Ardins resultat att muslimska organisationer och organisationer som försvarar minoriteter är särskilt utsatta.

Perspektivet skiftar något i den *tredje* artikeln, från begränsningar av yttrande- och föreningsfrihet till följd av hot och hat från allmänheten, till risken för begränsningar av grundläggande rättigheter orsakade av ny teknik. Niklas Hill och Charlotte Oversson tar i sin artikel fasta på de potentiella utmaningar för demokratin som ligger i den snabba utvecklingen inom området för artificiell intelligens (AI). De undersöker särskilt hur statliga myndigheter förhåller sig till utvecklingen och dess konsekvenser. Undersökningen sker både med hjälp av en kvantitativ översikt av hur ofta myndigheterna använder sig av begreppet AI, och en kvalitativ textanalys av årsredovisningar och andra offentliga dokument. Deras resultat visar att myndigheter visserligen i olika utsträckning skriver om AI, men att de företrädesvis behandlar AI som en teknisk fråga, istället för en om integritet och rättigheter för personer som möter myndigheterna. Som jämförelse presenterar Hill och Oversson också resultat från en fokusgruppsintervju med deltagare från olika svenska civilsamhällesorganisationer. Dessa hade en mer utvecklad förståelse av de potentiella demokratiska utmaningarna med AI, men samtidigt uttrycker de att de inte känner sig delaktiga i det offentliga samtalet om dem.

Den *fjärde* artikeln i detta temanummer utgår från begreppet demokratisk resiliens och dess betydelse för Sveriges beredskap i tider av kris och krig. Magnus Karlsson beskriver den demokratiska motståndskraftens betydelse och han ger både ett teoretiskt och empiriskt bidrag till vår förståelse av den. I artikeln definieras demokratisk resiliens som en befolknings förmåga att sluta upp bakom och försvara demokratiska värderingar när dessa utsätts för yttre och/eller inre hot. Utifrån en definition utvecklad av professorn i statsvetenskap Olof Petersson skapas ett index av faktorer som på ett teoretiskt plan kan förväntas påverka en individs demokratiska resiliens. Bland dessa finns personliga drag som medborgaranda och tillit, men även mer konkreta saker som personliga förmågor och tillgång till nätverk. Tack vare ett statistiskt datamaterial kan

detta index också operationaliseras och testas för samband med individers vilja att göra insatser i kris och krig. Resultaten visar att det verkligen finns ett sådant samband och en slutsats från artikeln blir att om vi vill ha demokratisk resiliens i krigstid så måste vi upprätthålla jämlikhet och inkludering i fredstid.

I och med den *femte* artikeln skiftar temanumret fokus mot kopplingen mellan demokrati och olika sorters välfärdsinsatser. Den femte artikeln är skriven av Felicia Forthmeier, Veronica Ekström, och mig själv, och den handlar om kvinnojourerna och deras skyddade boenden. Kvinnojourerna är ett utmärkt exempel på en typ av civilsamhällesorganisation som både har en direkt demokratisk funktion, som röst för våldsutsatta kvinnor, och som samtidigt är en utförare av nödvändiga välfärdsinsatser i form av skyddade boenden och olika stödinsatser för dessa kvinnor och deras barn. I artikeln beskrivs hur dessa båda funktioner, den politiska och den praktiska, utvecklats som integrerade delar av samma svenska kvinnojoursrörelse, men att den senaste politiska utvecklingen inom området hotar att avpolitisera delar av verksamheten på ett sätt som hotar kvinnojourernas demokratiska roll och kanske deras existens. Genom en genomgång av en stor mängd offentliga dokument från perioden 1980-2024 visas hur kvinnojourerna för första gången gav demokratiskt representantskap åt våldsutsatta kvinnor på 1980-talet, och hur de senare blev de ledande i att erbjuda skyddade boenden åt dem. Med framväxten av en ny välfärdsmarknad för sådana boenden utsätts nu kvinnojourerna för konkurrens av bland annat vinstdrivande företag, på villkor som sats utan hänsyn till deras förutsättningar och betydelse för demokratin. Slutsatserna visar att kvinnojourerna visserligen lyckats med att föra in de skyddade boendena i den offentligfinansierade välfärdssektorn, men att de samtidigt blir offer för den avpolitisering som sker när skyddat boende blir endast en professionell välfärdstjänst bland andra.

Välfärds temat fortsätter i temanumrets *sjätte* artikeln, där fokus riktas mot frågan om jämlika uppväxtförhållanden och skollunchens betydelse för dessa. Ylva Odenbring ger en delvis historisk beskrivning av vilken betydelse de fria skolluncherna haft för att ge alla barn och unga jämlika förutsättningar i skolan och i förlängningen i samhället i stort. Den historiska betydelsen sätts i perspektiv av den växande matfattigdomen i Sverige idag, på ett sätt som visar att skollunchens betydelse för jämlikheten kanske är lika stor, eller större, än någonsin. Frågan om jämlika förutsättningar sätts också i relation till barnkonventionen och den lagstadgade rätten till grundläggande välfärd som alla barn i Sverige tillskrivs i denna. I sken av konventionen framstår skollunchens demokratiska betydelse som ännu tydligare, också ur ett legalt perspektiv. I artikeln beskrivs även hur civilsamhällesorganisationer har trätt in för att utifrån samma princip som med skollunchen också erbjuda alla barn frukost. Ur ett kritiskt perspektiv väcker det frågor om ifall den offentliga sektorn uppfyller sina skyldigheter för

barns välfärd, och om en institutionaliserad roll för civilsamhällesorganisationer som Svenska Röda korset hotar att göra barns jämlika uppväxtförhållanden beroende av vad som kan kallas en välgörenhetsekonomi.

Slutligen, i temanumrets *sjunde* artikel, fortsätter välfärdsspåret till arbetsmarknadsområdet och några av de demokratiska frågor som uppkommer där. Åsa Tjulin, Ellinor Tengelin, Ida Seing och Carolina Klockmo beskriver hur arbetssättet i kommunala arbetsmarknadsenheter (AME), och i förlängningen arbetslinjen i svensk socialpolitik, leder negativa konsekvenser för rättigheter och ytterst demokratin. Utifrån resultat från fokusgruppsintervjuer med handläggare vid AME visar de att arbetsmarknadsåtgärder riskerar att individualisera ansvaret för arbetslöshet och osynliggöra strukturella orsaker till arbetslöshet. Denna inriktning på politiken ställs i kontrast till T.H. Marshalls teori om det sociala medborgarskapet och grundläggande sociala rättigheter till välfärd. Utifrån denna teori går det att se individualiseringen av ansvaret för arbetslöshet som ett sätt att undergräva de sociala rättigheterna och i enlighet med teorin undergräver detta även möjligheterna att säkerställa de politiska rättigheterna att delta i demokratin.

Sammanfattningsvis erbjuder alltså temanumrets artiklar ett brett utbud av perspektiv på demokrati inom denna tidskrifts rāmärken. Om det innebär att det saknas ett tydligt fokus i detta nummer så bör inte det ses som ett tillkortakommande. Tvärtom går det inte att studera demokrati som en enda sak, i stället måste demokrati ses som en princip som genomsyrar det mesta i samhället, eller som borde göra det. Att ge flera olika perspektiv på flera olika ämnen, från forskare inom flera olika discipliner, är kanske det enda sättet att göra ett tema som demokrati rättvisa.

*Johan Vamstad
Docent vid Institutionen för civilsamhälle och religion,
Marie Cederschiöld högskola*

DOI: <https://doi.org/10.62607/smt.v102i3.60253>

Referenser

Keane, J. (2009). *The Life and Death of Democracy*. Simon & Schuster